

PROBLEMATIKA MOĆI I VLASTI U SOCIOLOŠKOJ TEORIJI OD JÜRGEN HABERMAS O POSREDOVANJU IZMEĐU CIVILNOG DRUŠTVA I PROCESA OBLIKOVANJA PROCEDURALNE DEMOKRATIJE

MACHT- UND HERRSCHAFTSPROBLEMATIK IN SOCIOLOGISCHER THEORIE VON JÜRGEN HABERMAS ZUR VERMITTLUNG ZWISCHEN DER ZIVILGESELLSCHAFT UND DEM BILDUNGSPROZESS DER PROZEDURALEN DEMOKRATIE

Mensur Kustura

Pravni fakultet Univerziteta u Travniku, Bosna i Hercegovina

SAŽETAK

U ovom tekstu pod naslovom «Problematika moći i vlasti u sociološkoj teoriji od Jürgen Habermas», bavim se pitanjem kako su kompleksni problemi odnosa moći u okvirima normativne legitimnosti, koja je sazdana iz demokratskih premisa, tematizirani u diskurzivno teorijskom konceptu. Jürgen Habermas razmatra ovu problematiku sa osvrtom na funkcionalni odnos između civilnog društva, komunikativne moći i političkog sistema.

Ključne riječi: demokratija, legitimitet, civilno društvo, komunikativna moć, politički sistem;
Grundbegriffe: Demokratie, Legitimation, Zivilgesellschaft, kommunikative Macht, politisches System;

ABSTRACT

In diesem Text, unter dem Titel „Macht- und Herrschaftsproblematik in soziologischer Theorie von Jürgen Habermas“, beschäftige ich mich mit der Frage, wie die Problemkomplexe von Machtbeziehungen in Rahmen einer normativen Legitimation, die sich aus demokratischen Prämissen aufgebaut sind, im diskurstheoretischen Machtansatz thematisiert werden. Jürgen Habermas betrachtet diese Problematik mit Rücksicht auf das funktionale Verhältnis von Zivilgesellschaft, kommunikativer Macht und dem politischen Subsystem.

1. UVOD

Njemački socijalni teoretičar diskurzivne teorije društva, Jürgen Habermas, razvija svoju paradigmu deliberativne demokratije u odnosu prema socijalno filozofskim diskursima komunitarizma i liberalizma (Michael Sandel, Charles Taylor, Michael Walzer, Alasdair MacIntyre). Diskurzivna teorija demokratije preuzima elemente od oba pravca, i Habermas opisuje njegovu paradigmu «u pojmu jedne idelane procedure za savjetovanje i donošenja zaključaka. Ova demokratska procedura producira jedan interni sklop između pragmatičnih razmišljanja, kompromisa, diskursa samorazumijevanja i diskursa pravednosti i objašnjava jednu pretpostavku, da pod uslovima jednog problemsko odnosa pritanja informacija i prikladne prerade informacija mogu biti dostignuti razumni odnosno ispravni rezultati.»⁶⁷ Ova teorija u saglasnosti sa republikanizmom (komunitarizmom) od jedne Hannah Arendt stavlja političke procese oblikovanja mnijenja i volje u središte i pokušava ospoljiti principe pravne države, s tim da visoko zahtjevne forme komunikacije «jednog demokratskog oblikovanja mnijenja i volje mogu biti institucionalizovane.»⁶⁸ Pored toga, diskurzivna teorija demokratije čini «širenje deliberativne politike» zavisnim od «institucionalizacije odgovarajućih procedura i komunikacijskih pretpostavki, kao i od sklopa institucionalizovanog savjetovanja sa informalno oblikovanim javnim mnijenjem.»⁶⁹

⁶⁷ Ibid., str. 361.

⁶⁸ O tome usp. str. 362.

⁶⁹ Ibid., str. 362.

Proceduralizacija legitimnosti i vezivanje političkog subsistema djelovanja za periferne networking političke javnosti (javnog mnijenja) vodi po Habermas oblikovanju jednog decentriranog društva. *Diskurzivnom pojmu demokratije korespondira po Habermas slika jednog decentriranog društva*, koje svakako sa političkom javnosti (javnim mnijenjem) diferencira jednu arenu za percepciju, identifikaciju i obrađivanje ukupnih društvenih problema.⁷⁰

2. DRUGO POGLAVLJE

Diskurzivna teorija proceduralne demokratije računa prema shvatanjima Habermas sa jednim «visoko gradiranim intersubjektivitetom» procesa razumijevanja, koji se sprovode preko demokratskih procedura ili u komunikacijskim networking. Bezsubjektne komunikacije [...] stvaraju arene, u kojima se jedno više ili manje racionalno oblikovanje mnijenja i volje o opštedruštveno relevantnim i za regulisanje potrebnim materijama može održati. Komunikacijski tok između javnog oblikovanja mnijenja, institucionalizovanih izbornih odluka i legislativnih zaključaka treba osigurati, da publicistički produkovan utjecaj i komunikativno stvorena moć preko zakonodavstva bude konvertirana u administrativno primjenjivu moć.»⁷¹ Tako što Habermas strukturu javnosti preoblikuje kroz predstavu o „nesubjektivnim komunikacijama“, u kojima se pokazuje jedan «visoko gradirani intersubjektivitet», gubi on iz vida da politička javnost nastaje kroz tematske i problemske komplekse koji su autorizovani od individua, odnosno socijalnih skupina. Ovi trebaju s tim, opravdano ili neopravdano, sprovesti jedne druge nego do sada realizovane interese. Demokratsko oblikovanje namjera (odluka) dešava se upravo kao interesno upravljano samodefinisanje individua. Tome odgovara da danas postoji mnogo javnosti i suprotnih javnosti, čiji pluralitet i mnogostrukost dolazi do izražaja u jednom formalno institucionalizovanom okviru političkog subsistema. U stvaranju takvih novih institucionalnih opštih uslova za nova politička i socijalna grupisanja treba se promatrati zadatak jednog deliberativnog demokratskog modela.⁷² Socijalni prostor između građanskog društva i političke države je «naseljen» od civilnog društva koje se razlikuje kao socijalna osnova autonomne javnosti od ekonomskih i administrativnih subsistema djelovanja. Civilno društvo ima mnogo više korelacija sa životnim svijetom nego sa sistemom ciljnoracionalnog

djelovanja (administrativno politički subsistem i ekonomski subsistem). Intergacijski i upravljački mehanizmi – *moć i novac* – ostaju iz životnog svijeta ekskludirani. Otuda Habermas shvata *solidaritet kao novi mehanizmus društvene (socijalne) integracije*. Socijalno integrativna snaga solidarnosti se razvija preko jedne veoma široko izdiferencirane autonomne javnosti i preko državno-pravno institucionaliziranih procedura diskurzivnog oblikovanja mnijenja i odluka, s tim isto i preko medijuma prava, sa kojima se javnost može potvrđivati nasuprot nejezičnim mehanizmima socijalne integracije (*moć i novac*).⁷³ Sa pojmom diskursa, kojem korespondira jedna autonomna javnost, zadobija i građanski (nacionalni) suverenitet intersubjektivni karakter. Iz demokratske procedure i pravne implementacije komunikacijskih pretpostavki proizilazi i *komunikacijska moć*. U jednom solidarno integrisanom društvu postoji među učesnicima i učesnicama konsenzus o vrijednostima i normama; djelatni akteri se identifikuju sa društvenim institucijama i njihovim temeljnim principima. Autonomna javnost i pravnodržavno institucionalizovana procedura na jednoj i medijum prava na drugoj strani trebaju sprovesti solidaritet kao jedan integracijski mehanizam. Deliberativna politika ostaje za pravo povratno vezana. Stvaranje legitimnog prava kroz deliberativnu politiku slijedi jednu problemsku rješavajuću proceduru koja znanje potrebuje i prerađuje. S tim je regulisanje interesnih konflikata i praćenje kolektivnih ciljeva unaprijed programirano. *Normativna politika zamjenjuje funkcionalne deficite koji se otvaraju kroz preopterećenost drugih društvenih mehanizama integracije*. Pri tome preuzima institucionalna politika jezik prava, jer je pravo jedan medijum preko koga se iz jednostavnih jezičkih interakcija i izvornih solidarnih odnosa poznate strukture uzajamnog priznanja u apstraktnoj, ali obavezujućoj formi dopuštaju prenijeti na kompleksne i anonimno funkcionalne i djelatne sfere. Pravo je interno svakako tako strukturirano da jedan pravno (državno) obuhvaćen politički subsistem autohtone integracijske rezultate, koji se ispod praga artikulacije formalnog prava dešavaju, može donijeti samo na refleksivnu ravan. Politički izvršavana socijalna integracija mora proći kroz jedan diskurzivan filter institucionalnih procedura. Gdje su drugi integracijski i regulacijski mehanizmi – kao preko svakodnevnih vrijednosti, normi i rutina razumijevanja odvijajuće interakcijske mustre – zakazali, razvijaju politika i pravo takve izvorne sposobnosti rješavanja problema gotovo iznad praga svijesti.⁷⁴ Prema Habermas

⁷⁰ O tome usp. str. 362.

⁷¹ Ibid., str. 362.

⁷² Gimmler, 1996, str. 248.

⁷³ Habermas, 1995, str. 363.

⁷⁴ Ibid., str. 387.

imaju politika i pravo u posljednjoj instanci otuda odlučujući utjecaj na funkcionalnu integraciju socijalnih sustava. Pri tome može biti jedno plauzibilno pitanje postavljeno, *kako može jedno funkcionalno diferencirano društvo uopšte biti integrisano ako integracijski mehanizmi kao politika i prava za to nisu u stanju?* Dati integracijski problem pokušao je Jürgen Habermas riješiti kroz odnos životnog svijeta i sustava. Po njemu «životni svijet kao cjelina obrazuje jedan networking iz komunikativnih djelovanja. Pod aspektom koordinacije djelovanja sastoje se njegove društvene komponente iz ukupnosti legitimno regulisanih interpersonalnih odnosa. On obuhvata isto tako i kolektive, asocijacije i organizacije, koje su za određene funkcije specijalizovani. Neki od ovih funkcionalno specijalizovanih sistema djelovanja se odvajaju nasuprot socijalnim, dakle preko normi, vrijednosti i razumijevanja integrisanim područjima djelovanja i oblikuju – kao ekonomija sa novcem i administracija sa moći – sopstvene kodove.»⁷⁵ Problem osamostaljenja unutar životnog svijeta (*Lebenswelt*) ne nastaje tada, kada preko pravnog institucionaliziranja upravljačkih medija ovi sistemi ostaju usidreni u životnom svijetu, što Habermas imenuje kao jednu «društvenu komponentu životnog svijeta».⁷⁶ Jezik prava donosi prema Habermas «životnosvjetske komunikacijske tokove iz javnosti i privatne sfere u jednu formu, koja isto tako može biti preuzeta od specijalnih kodova autonomno upravljanih sistema djelovanja i obrnuto.»⁷⁷ Otuda je životni svijet ne samo kroz svakodnevni jezik integrisan, nego isto i kroz pravo.

Dliberativna politika je upućena na životni svijet. Ova politika bi se trebala nalaziti u «jednom internom sklopu sa kontekstima susretljivog ali sa njene strane racionaliziranog životnog svijeta».⁷⁸ Kroz to je isto jedna delibativno filtrirana politička komunikacija upućena na resurse životnog svijeta – prije svega «na jednu liberalnu političku kulturu i na jednu prosvijećenu političku socijalizaciju.»⁷⁹ Pretpostavka za ozbiljenje naprijed opisanog koncepta *deliberativne demokratije* je jedna vitalna, *demokratski pojmljena politička javnost*. Da bi opisao socijalnu osnovu ove javnosti, poseže Habermas za pojmom civilnog društva: «Njegovu institucionalu jezgru oblikuju [...] sva nedržavna i neekonomska udruženja i asocijacije na dobrovoljnoj, spontanoj osnovi, koji komunikacijske strukture javnosti usidravaju u društvenim komponentama životnog svijeta. Civilno društvo se sastoji iz raznolikih manje ili više spontano nastalih udruženja, organizacija i

pokreta, koji rezonanciju društvenih problemskih stanja u privatnim životnim oblastima nalaze, preuzimaju, kondenzuju i dalje usmjeravaju na političku javnost. Jezgru civilnog društva oblikuje jedan asocijacijski sistem, koji problemsko rješavajuće diskurse o pitanjima opšteg interesa u okviru uređene javnosti institucionalizira.»⁸⁰ Oslanjajući se na to, što Habermas «jedan narasli pluralizam od životnih formi, subkultura i političkih shvatanja»⁸¹ označava kroz koji asocijacijski sistem, održava njegovu autonomiju i njegov spontanitet, otkriva Habermas ovaj «organizacijski substrat svake opšte, iz privatne sfere takoreći proistekle publika građana, koji za njihove društvene interese i iskustva traže javne interpretacije i na institucionalizovano oblikovanje mnijenja i namjera uzimaju utjecaja.»⁸² Otuda označava on ovaj kontekst kao jednu sustavskim imperativima funkcionalnih i diferenciranih sustava suprotstavljenu društvenu sferu. Politička javnost može, piše Habermas, njene funkcije, «ukupne društvene probleme percipirati i tematizirati, samo u toj mjeri ispuniti, kako se ona oblikuje iz komunikacijskih veza *potencijalnih djelatnih aktera*. Ona je nošena od jedne publike koja se regrutuje iz sveukupnosti građanstva. U žamoru glasova ove publike razliježe se eho životnopovijesnih iskustava.»⁸³ Otuda se prema definiciji dokazuje civilno društvo u Habermas smislu kao komplementarno sa komunikativnim diskursom. U daljim deduktivnim razradama bit će pokazano da se civilno društvo ne reproducira samo preko komunikativnog djelovanja, nego unutar kontekstualnih uslova se ono može reprodukovati i preko matrice instrumentalnog djelovanja.

Jürgen Habermas polazi od «jednog strukturalno nužnog samoograničavanja radikalno demokratske prakse»⁸⁴ civilnog društva. Jedno dinamično demokratski orijentirano civilno društvo može se, prema Habermas, samo u okviru jedne liberativne političke kulture i odgovarajuće paradigme socijalizacije i tumačenja, kao i na osnovi jedne «netaknute privatne sfere» razviti.⁸⁵ Ovoj kulturi on ne pripisuje populističke pokrete koji «sublimirana tradicijska stanja jednog od kapitalističke modernizacije ugroženog životnog svijeta slijepo brane. Ovi su u formama njihove mobilizacije isto tako moderni kao i u njihovim definisanjima ciljeva antidemokratski.»⁸⁶ U odnosu na politički sustav su učesnici i učesnice kao akteri političke javnosti bespomoćni.

⁷⁵ Habermas, 1995, str. 443.

⁷⁶ Ibid., str. 446.

⁷⁷ Ibid., str. 444.

⁷⁸ Ibid., str. 441.

⁷⁹ Ibid., str. 449.

⁸⁰ Ibid., str. 449.

⁸¹ Ibid., str. 449.

⁸² Ibid., str. 449.

⁷⁵ Ibid., str. 429.

⁷⁶ Ibid., str. 429.

⁷⁷ Ibid., str. 429.

⁷⁸ Habermas, 1996a, str. 292.

⁷⁹ Ibid., str. 365.

Oni mogu samo *komunikacijski utjecaj, ali ne i političku moć zadobiti*, jer tako, piše Habermas, «njihov utjecaj mora biti na savjetovanje demokratski usmjerenih institucija za oblikovanja mnijenja i volje djelotvoran i u formalnim zaključcima poprimiti jedan autorizovani oblik, da bi se politička moć uopšte (re)produkovala.»⁸⁷ Ova funkcionalna veza između participacijskih mogućnosti unutar civilnog društva javno rezonirajućih aktivnih građana i procesa odlučivanja unutar političkog sistema čini se toliko dugo nedjelotvornom, kako ekonomski i politički sistemi djelovanja kroz eksterne utjecaje ili kroz zahvate u djelatne situacije aktera mogu ograničiti njihov utjecaj. Dokle su interaktivni odnosi između civilnog društva i političkog sistema kroz institucionalnu moć regulisani, predstavlja se ova funkcionalna veza kao funkcionalna korelacija instrumentalnog poretka. Pored toga, ukazuje Habermas na jednu nemogućnost, da se civilno društvo posmatra kao jedan fokus «u kome se impulsi jedne samoorganizacije društva u potpunosti koncentriraju.»⁸⁸ Iako Habermas civilnodruštvenim institucijama odriče sposobnost za samoorganizaciju globalnog društva, ipak tako ne sumnja on u njihove «sposobnosti za intersubjektivno samorazumijevanje.»⁸⁹ Civilnodruštveno zasnovan životni svijet ne oblikuje istina upravljački centar, ali stvara očigledno jedno privilegovano mjesto – istovremeno promatrački i refleksioni centar - na kome «refleksivno znanje globalnog društva»⁹⁰ spoznaje samo sebe.

Bilo bi smisljeno kritički propitati da li ovo shvatanje ne stoji u očiglednoj antinomiji prema konceptu samoograničavajućeg civilnog društva; u svakom slučaju čini se da poslije svega što je napisano to ni u kom slučaju neće biti neproblematično civilnodruštveno shvaćenom životnom svijetu – koji samo, barem iz perspektive ekonomije i države, oblikuje jedan subsistem pored drugih – sposobnost pripisati, znanje globalnog društva susretljivo reprezentovati.⁹¹ Pod ovim uslovima su šanse za jedno direktno civilnodruštveno utjecanje na administrativno politički kompleks visoke, i otuda nastaju pravilna i stabilna povezivanja interakcija po Habermas «samo pod uslovom, da se preference participirajućih aktera dopunjavaju i interesna stanja komplementarno balansiraju.»⁹² U slučaju da akteri u političkoj javnosti ne mogu zadobiti moć, upućuje njih

Habermas na «institucionalizovane procedure demokratskog oblikovanja mnijenja i volje»⁹³, koje bi jedino bile nadležne za legitimne odluke kao i zakonodavstvo. Ipak, ne samo politička ili institucionalna moć političkog sistema, nego isto funkcionalno diferenciranje globalnog društva ograničava utjecajne mogućnosti civilnog društva. Zbog ograničenog stepena djelovanja komunikacijske moći ne sadrži civilno društvo šanse globalno društvo dekonstruirati i s tim političku moć kontrolisati. Tako zaključuje Habermas: «Civilno društvo može neposredno samo sebe transformirati i posredno djelovati na samotransformaciju pravnodržavno shvaćenog političkog sistema. Uostalom, uzima ono utjecaj na njegovo programiranje. Ali, civilno društvo ne stupa na poziciju jednog povijesnog filozofski transcendirajućeg velikog aktera, koji bi društvo globalno stavio pod kontrolu i istovremeno legitimno za njega trebao djelovati.»⁹⁴

Za razliku od toga, razumijevao je italijanski marksistički teoretičar Antonio Gramsci civilno društvo još *kao jedan integralan sastavni deo državne strukture* (političkog društva); on diferencira unutar društvene superstrukture još jedanput između «političkog društva» (države) i «građanskog društva», jedan pojam, koji se u kontekstu današnjih diskusija može prevesti «civilnim društvom»; *civilno društvo je mišljeno kao jedna sfera interdependencije, koja se između socioekonomske baze i političke nadgradnje*, između ekonomije i države nalazi. Kao treći sastavni segment društvene suprastrukture uvodi Gramsci pojam javnog mnijenja, koje posreduje između civilnog društva i političkog društva. Šta se označava kao javno mnijenje, bilo bi povezano sa pojmom političke hegemonije, odnosno javno mnijenje bilo bi relacija između civilnog društva i političkog društva, između prisile i konsenzusa. Ako politička država želi implementirati nepopularne odluke, ona modelira i mobilizira preventivno odgovarajuće javno mnijenje, odnosno politička država organizuje i centralizira potom određene institucije civilnog društva.⁹⁵ Za Gramsci je javno mnijenje politički sadržaj borbe za monopol institucija javnog mnijenja i s tim političke volje javnosti, u kojoj vlada konfliktnost. Iz toga proizilazi da se civilno društvo ni u kom slučaju ne može misliti kao nezavisna sfera, nego kao medijalna instanca u kojoj se «društvena borba» za kulturnu i političku hegemoniju odvija sa diskurzivnim, konsenzualnim sredstvima.⁹⁶

⁸⁷ Ibid., str. 450.

⁸⁸ Ibid., str. 449.

⁸⁹ Habermas, 1996b, str. 418

⁹⁰ Ibid., str. 418

⁹¹ O tome usp. Kneer, 1997, str. 247.

⁹² Habermas, 1984, str. 577.

⁹³ Habermas, 1995, str. 449.

⁹⁴ Ibid., str. 450.

⁹⁵ Kebir, 1991, str. 73.

⁹⁶ O tome usp. Ibid., str. 48.

Rezultati ovih diskurzivnih razmišljanja o civilnom društvu dopuštaju se kratko ovako opisati: Jürgen Habermas koncipira civilno društvo, za razliku prema Gramsci, ne u perspektivi zadobijanja hegemonije, nego kao jednu od političkog društva odnosno od političkog subsystema nužno odvojenu sferu, čiji «hiroviti» operativni način funkcionisanja treba biti osiguran⁹⁷, posebno tada kada institucionalna politika sa njenom zakonodavnom vlasti treba biti priznata kao legitimna. Naprotiv, ukazuje predstavnica neomarksističke interpretacije teorije od Antonio Gramsci, Sabine Kebir, na od Gramsci analizirani interakcijski sklop između civilnog društva i političkog društva da bi se upravo ovo pojasnilo, da se ovdje radi o funkcionalnoj strukturi čiji se segmenti ne mogu nikada odvojeno jedan od drugoga analizirati.⁹⁸ Habermas se interesira u prvoj liniji za to kako legitimnost administrativno birokratskog kompleksa može biti osigurana – nasuprot opasnostima jednog «osamostaljenja administrativnog koncentrata moći.»⁹⁹ Civilnodruštveni akteri trebaju i moraju vršiti diskurzivno osigurani utjecaj, ali ne raspolagati političkom moći. Odnosna tačka analize faktički dešavajućih interakcija bila bi već u «bazi važenja govora» sadržani racionalni potencijal. Otuda su pozicije disencije u jezičkim situacijama ugrađenih odnosa moći i vlasti nasuprot prvenstveno interesnom aspektu dostizanja, održavanja i obnove konsenzusa potisnuti u pozadinu. Makrosociološki promatrano, povijesni tok je pojmljen kao proces ospoljenja komunikativnog razuma koji je već sadržan u komunikativnom djelovanju; istovremeno označava konsenspatos jednu racionalističku slabost Habermas teorije koja npr. u strukturi nagona ili u hijerarhizaciji socijalnih odnosa fundirane barijere za interakcijski racionalitet ekskludira.¹⁰⁰

Ova tako usmjerena analiza prešućuje instabilitete u strukturi civilnog društva. Isto tako utjecaji, koje ospoljenje restriktivnih mehanizama moći u ekonomiji, državi i u sferi simboličke reprodukcije ima, nisu od Habermas sistematski obuhvaćeni. Ovo stoji s tim u korelaciji da se problemi dispariteta i problemi postvarenja rezultiraju kod Habermas ne već eo ipso kod zamjene jezika kroz moć i novac, nego tek onda kada se ova zamjena dešava tamo gdje se jezika (govora) nije moguće odreći: u sferi *oblikovanja zajednice, socijalizaciji i kulturnoj reprodukciji*.¹⁰¹

⁹⁷ O tome usp. Habermas, 1995, str. 450

⁹⁸ Kebir, 1991, str. 54,

⁹⁹ Usp. Habermas, 1995, str. 399.

¹⁰⁰ Berger, 1986, str. 265.

¹⁰¹ Ibid., str. 265.

3. ZAKLJUČAK

Za ostvarivanje koncepta deliberativne komunikacije treba biti jedno deliberativno društvo unaprijed dato. Ali jedno zadato društvo moglo bi biti dostignuto samo kroz praktične akcije socijalnih aktera; civilno društvo ne bi bilo svakako tada u stanju iz sebe sama tako nešto dostići, jer Jürgen Habermas njemu pripisuje samo pasivne funkcije. Na drugoj strani je isto tako pretpostavljeno da civilno društvo raspolaže dostatnim resursima moći, da bi njegove zahtjeve artikulirao u subsystemsko specifičnim, interaktivno dinamičkim sklopovima komunikacija; pri tome se radi o komunikacijskim strukturama koje su oblikovane u subsystemima i pokazuju jedan afinitet prema diskurzivnim impulsima civilnog društva. Pored toga, analizira Jürgen Habermas interferencije između civilnog društva i subsystema samo parcijalno i značajnije dalje forme interpenetracije civilnodruštvenih principa u subsysteme teleološko racionalnog djelovanja nije šire eksplicirao.

4. LITERATURA

1. Berger, Johannes 1986: Die Versprachlichung des Sakralen und die Entsprachlichung der Ökonomie, in: Honneth, Axel u. Joas, Hans (Hrsg.) 1986: Kommunikatives Handeln. Beiträge zu Jürgen Habermas' „Theorie des kommunikativen Handelns“, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
2. Gimmler, Antje 1996: Institutionen und Individuum. Die implizite Institutionentheorie von Max Weber und Jürgen Habermas; Bamberg: Otto-Friedrich-Universität.
3. Habermas, Jürgen 1984: Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
4. Habermas, Jürgen 1995: Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaates, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
5. Habermas, Jürgen 1996a: Die Einbeziehung des Anderen. Studien zur politischen Theorie, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
6. Habermas, Jürgen 1996b: Der philosophische Diskurs der Moderne. 5. Auflage. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
7. Kebir, Sabine 1991: Antonio Gramscis Zivilgesellschaft, Hamburg: VSA-Verlag.
8. Kneer, Georg 1997: Zivilgesellschaft. In: Kneer, Georg; Nassehi, Armin; Schroer, Markus (Hrsg.) 1997: Soziologische Gesellschaftsbegriffe,

- München: Wilhelm Fink Verlag.
9. Kustura, Mensur 2003: Zur Begründung der Legitimität und Ausübung von Macht in neueren Theorien der Zivilgesellschaft, Universität Osnabrück, Universitätsbibliothek Webseite: [http://elib.ub.uni-osnabrueck.de/publications/diss/E-Diss215_thesis.pdf]
  10. Kustura, Mensur 2004: Zivilgesellschaft und Demokratie: Wieviel Zivilgesellschaft braucht die moderne Demokratie? Berlin: Rosa Luxemburg Stiftung.